

Joana Albreten biografia bat

GARTZIA, Pruden

Azkue Bibliotekako zuzendaria

Roelker, Nancy Lyman (1968) *Queen of Navarre: Jeanne d'Albret 1528-1572*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 503 or.

Iruzkindu nahi dugun liburua duela berrogei urte baino gehiago argitaratua zen, Estatu Batuetan, eta 1979an frantsesera itzuli bazen ere, badut errezeloa gaur egun ez dela oso ezaguna gure artean. Neuk ere ez nuen haren arrastorik harik eta, berriki, John Elliott historialari ingelesak gomendatua ikusi nuen arte. Euskal Herrian bertan gutxienez lau biblioteka publikotan aurkitu daitezkeen arren (Azkue Biblioteka, Deustuko Unibertsitatekoa, Nafarroako Unibertsitatekoa eta Baionako Udal Liburutegia), ez da, dena dela, eskuratzeko erraza. Hala ere, hura atzeman eta irakurtzeko lana hartzen duenak nekez esan ahal izango du denbora alferrik galtzen ibili denik, liburu zinez ederra baita alderdi guztietatik, ondoren erakusten saiatuko garen bezala.

Liburu hau historiografia anglosaxoiean hain klasikoak diren biografia horietako bat da, alegia, pertsonaia historiko bati buruz dugun ezagutza agortzeko asmo garbia izateaz gain, hura bere giroan eta garaian kokatu nahi duena eta judizio kritikorik emateko batere lotsarik ez duena. Bi hitzetan, pertsonaia eta bere garaia gurutzatzen duen liburua, diskurtso historiko kritikoa koherente bat sortuz. Garrantzitsua da, beraz, protagonistaren bizitza interesgarria izatea eta munta handikoa gertatzea herrialde jakin baten historia argitu nahi denean. Baldintza guztiak betetzen ditu liburu honek.

Hasteko, Joana Albreten bizitza zinez interesgarria suertatzen da gaur egun ikuspuntu bat baino gehiagotatik. Lehenengo eta behin, Historian

ageriko eragina eduki duen emakume gutxi horietako bat da; bigarrenik, erlijioarekin lotutako arazoak dira haren bizitzaren giltza nagusia eta, hirugarrenik, haren jarduera-eremua funtsean Frantzia bada ere, *nafar auziak*, alegia, Aragoiko erregeak 1512tik aurrera gauzatu zuen erresuma zahararren okupazioak eta zatiketak, okupatutako zatia Gaztelako koroari lotu zio-larik, berebiziko garrantzia du erregina Joanaren bizitzan, Frantziaren historian eta, baten bati harrigarria irudituko bazaio ere, baita Europako historian ere. Beraz, emakumetasuna, protestantismoa eta Nafarroaren zatiketa (gure artean arrunki konkista edo anexioa deitzen dena); ez da dudarik hiru osagaiok interes handia pizten dutela gaur egungo euskaldunen artean.

Baina garaia ere biziki interesgarria begitantzen zait: XVI. mendearen lehen bi herenek Errenazimentuaren goren aroa markatzen dute, lehen monarkia nazional handien umatzea eta, aldi berean, erreforma protestantearen hedapena, mota guztietako erlijio-gerrak eta gatazkak ekarriz. Ororen buru, indibiduoaren kontzientzia librearen auzia lehen aldiz mahaigaineratzen da indar handiz eta, harekin batera haren ustezko ifrentzua, hots, herritarrek nahitaez nork bere printzearen erlijioa segitu beharra (*cuius regio, eius religio*). Gai horiek guztiek leku handia izango dute Joana Albreten bizitzan.

Eta liburua biografia bat denez gero, Joanaren bizitzaren kontakizunak markatzen du kapituluaren arteko antolamendua eta narrazioaren hari nagusia. Halaber, arreta handia eskaintzen zaio ez soilik haren bizitzako gertakizunak zehatz-mehatz eta ñabardura osoz kontatzeari, baizik eta baita ere haren izaera eta garapen psikologikoa aztertzeari. Ildo honetan liburua eredugarria da zinez: psikologismo merke guztietatik oso urrun, hala ere azterketa fina bezain sakona eskaintzen du, oso argigarria puntu askotan. Tamalez, neurea baino ingeles joriagoa behar da ñabardura eta xehetasun guztiak modu egoki batean dastatzeko eta haztatzeko. Tesi nagusia, dena den, erraz atzematen da eta hitz gutxitan aurkez daiteke: Joana emakumezko bat da, emakumeok gizonezkoen mendeko eta, areago, tresna huts izaten ziren garai batean. Ez da harrigarria, beraz, haren aitak (Henrike Albret) eta senarrak (Antonio Bourbon) hura tresna politiko huts gisa baliatzeko egin zituzten saio etengabeak, baina bai da harrigarria Joanak gazte-gaztetatik bere nortasuna finkatzeko erakutsi zuen adorea eta kemena: uko egin zion beti

inoren *tresna* huts izateari eta, areago, bere azken urteotan *marigizon* ospe nabarmena eskuratu zuen, alegia, gizonaekoei *klasikoki* esleitzen zaizkien *dohainak* nabarmentzen omen zitzaizkion: borondate sendoa, erabakimena, harrotasuna, agresibitatea, are eta zakarkeria ere. Ildo horretan, bereziki adierazgarria da Joanaren izaeraren alderdi horri dedikatzen dion kapitulu monografikoa (IX.a), baina baita ere Cleves-eko dukearekin izandako sasi-ekontzaren auzia (II. kap.) edo haren bizitzaren bukaeran Katalina de Medici erregina amarekin izandako negozioaz latzak, bere seme Henrikeren ezkontzaren harira (XIII. kap.): kasu guztietan Joanak presio latz eta handiei egin behar izan zien aurre, bere irizpideak irmoki defenditu zituelarik. Izaera horren kontraste eta neurri gisa beste bi emakumeren potreta aurkezten zaigu luze eta pasarte ugaritan. Batetik, Margarita Nafarroakoa, Joanaren ama eta Frantziako errege Frantzisko I.aren arreba bakarra, alabaren ifrentzua, bizi osoa anaiaren zerbitzura higatu baitzuen, bere nortasun propioa guztiz ezereztuz maila ia-ia erridikulu bateraino, zenbait gutunetan irakur daitekeen gisan. Hots, Margaritak poz-pezik onartu zuen erregearen *tresna politiko* huts eta debotoa izatea. Baina bestetik Katalina de Medici, Joanaren lehengusina (lehengusuaren emaztea) eta Frantziako erregina lehenik (Henrike II.a senarrarekin) eta erregina ama eta boterearen zinezko jabea gero, hogeita hamar urtetan, bere hiru semeekin (Frantzisko II.a, Karlos IX.a eta Henrike III.a). Hau ere Joana bezala nortasun handi-handiko emakumea izan zen, baina lehengusina Joana ez bezalakoa, botere-estrategia guztiz *femeninoak* baitzituen: agresibitatea eta larderia beharrez, pertsonen manipulazioa, engainua, makurkeria eta xantaia emozionala. Bere ama eta lehengusinaren aldean Joana guztiz desberdin aurkezten zaigu, beraz, eta behin baino gehiagotan egileak paralelismo garbiak, baina aski diskretoak, trazatzen ditu garai bereko beste erregina protestante batekin: Ingalaterrako Elisabet II.a, zeinekin hainbat gutun trukatu baitzituen. Horra bi erregina, Joana Nafarroakoa eta Elisabet Ingalaterrakoa, konparazio luzeagoak mereziko lituzketenak.

Hari horretatik laburki tiratuz: biek izan zuten, uneren batean, ezkontze-ko pretendiente bera: Filipe II.a Espainiakoa, kasu bietan Frantziaren kontrako koalizioak sortzeko xedez, eta kasu bietan zapuztua. Edo, beste alderdi batetik hartua, Joanaren seme Henrike Nafarroakoa ere agertu izan zen,

serioski, erregina Elisabetek izan zituen balizko senarren zerrenda luzean, kasu honetan Filipe Espainiakoaren kontrako koalizio *protestante* gogor bat antolatzeko xedetan. Izan ere, politika eta erlijioa beti eskutik joan badira ere, badirudi XVI. mende honetan inoiz baino estuagoa izan dutela harremana, eta fedearen eskakizunak oso gutxitan nagusitu dira *realpolitik* tris-tearen aldean. Joanarena, beharbada, harreman latz hori aztertzeko kasu nabarmen bat da.

Zeren honez gero irakurle bipila konturatu da gure Joana Albret ez zela izan, inola ere, erresuma txiki (ñimiño esatea ere ez da esajerazioa, hori baitzen egiazki haren kontrolpeko Nafarroa Beherea) eta marjinal baten monarka indarge eta barregarria; aitzitik, lehen-lehen mailako agente politikoa izan zen XVI. mende erdialdeko European. Eta hori lau ezaugarri esker: lehenik, Frantziako errege-familiako kidea zen, bai ama aldetik (esan dugun bezala, Margarita Frantziako erregearen arreba bakarra zen) bai senarraren aldetik ere (Antonio Bourbon Frantziako Lehen Odol-Printzea zen, alegia, lehena ondorengotzan erregearen semeen atzetik); bigarrenik, lurralde ugarien jabea zen (Nafarroaz gain), batzuk Frantziako koroapekoak (Vendome, Albret, Armagnac.) eta beste batzuk formalki independenteak (Biarno); hirugarrenik, Frantziako protestante kalbinisten lider nagusia izan zen, eta laugarrenik, Nafarroako erregina zen, Nafarroa Espainiako erregearen arazo nagusietako bat zen garaian. Lau ezaugarriok azalpen osagarri batzuk behar dituzte.

Lehena, dudarik gabe, nagusia da: Frantziako errege-etxearekiko ahaidegoa da Joanaren garrantzi politikoaren eragile nagusia, horrek bihurtzen zuen haren ezkontza lehenik, eta haren semearena gero, lehen-lehen mailako arazo politikoa European. Baina ahaidego horrek, huts-hutsean, ez du guztia esplikatzen, faktore gehigarri batzuk kontuan hartu behar dira. Lehenengo eta behin, termino feudaletan esanda, haren jabetzapeko lurralde zabal-zabalak, mapa batean harrigarriko zabalera hartzen dutenak (ik. 12.-13. orrietakoa). Ez dezagun ahaztu XVI. mendeko monarkiarik zentralizatuenak ere (Frantzia, Espainia eta Ingalaterra) oraindik monarkia feudalak direla funtsean, non eta erregea doi-doi den oraindik *primus inter pares* bat baino zerbait gehiago; Frantzian bertan, montmorencytarrak, guisetarrak, albretarrak, bourbontarrak, rohandarrak... egundoko indarra zeukaten lei-

nuak ziren, doi-doi valoistarren mendeko (egoera antzekoa zen Ingalaterran, Espainian eta, zer esanik ez, Alemanian, Italian, Polonian...). Hain justu ere garai honetan eta Frantzian sortuko da subiranotasunaren kontzeptua, ez kasualitatez, Joana Albreten bizitzak ederki ilustratzen duen bezala, kontrakoa baizik: Frantziako erregeek buru egin behar izan zieten gerra zibilei erremedioa emateko teoria politiko gisa baizik. Areago, lurralde horietako batek, Nafarroak zehazki, erresuma gradua dute eta, beraz, haren jabea Frantziako edo Espainiako erregeren pare bihurtzen dute nominalki. Gainera, 1512an haren inbasioa, okupazioa eta zatiketa gertatzen den unetik oraindik itxi gabe zegoen arazo diplomatiko handia zen: Karlos V.a enperadoreak edo haren seme Filipe II.a Espainiakoak ez dute formalki onartzen Nafarroan beraiez besteko errege-erreginarik dagoenik, baina negoziazio etengabeak izango dituzte mende osoan zehar bai Joanaren aitarekin (Henrike II.a Nafarroakoa) eta senarrekin (Antonio I.a Nafarroakoa) eta Joana berberarekin ere *nafar auziari* nolabaiteko konponketa bat emateko (tartean goian aipatu dugun ezkontza-proposamena). Ildo horretako aipua ugariak eta sakabanatuak badira ere, bereziki interesgarria suertatzen da IV. kapitulua irakurtzea: hor ikusiko dugu, adibidez, Nafarroa Milanekin trukatzeko proposamena, edo Espainiako erresuma Garonaraino zabaltzekoa. Izan ere, ez da esajerazioa esatea Nafarroak inoiz ez duela izan horrelako garrantzirik Europako agenda politikoan. Zeren eta garrantzi hori areagotu egiten baita Nafarroako errege-erreginek (Joanak eta Antoniok) erabakitzen dutenean *higanoten* alderdiarekin lerratzea eta, hartara, Europako gorte guztietan alarma gorriak piztea: protestantismora amilduko ote zen Frantzia, Alemania, Ingalaterra, Suedia edo Danimarka bezala?

Puntu honetan liburuaren gairik interesgarrienera heltzen gara, nire uste apalean: politikaren eta erlijioaren arteko harremana, Joanaren bizitzak ilustratua. Erran komuna da protestantismoaren historian bi olatu handi ikustea, lehena, luteranismoa, XVI. mendearen lehen erdian, eta bigarrena, kalbinismoa, mende beraren bigarren erdian. Hasieran aipatu dugun John Elliott historialari handiaren arabera, kalbinismoaren sorrera eta hedapena garai horretako gertakari nagusietakoa da: Frantzian finean zapuztua geratu bazen ere, berebiziko garrantzia izan zuen Ingalaterraren eta Eskoziaren historian eta, ondorioz, Estatu Batuetakoan (Herbeheree-

tan, Suitzan edo Galesen izan zuen garrantzia gutxietsi gabe); Max Weberen tesi ezagunak, bestalde, ez du inongo iruzkinik behar. Bada, gure protagonista ez zen izan soilik Jean Calvinen ikasle eta jarraitzailea, baizik eta hark sortutako mugimenduaren buru nagusietakoa, mugimendua erpinean egon zen garaian. Izan ere, Frantzian bederen, mugimenduaren oinarri sozial nagusia hirietako artisau eta merkatarien artean kausitzen zen, horri gehitu behar zaizkiolarik noble ugarien artean sortu zuen interesa, behe mailatik hasita errege-familiara iritsi arte. Roelkerrek data zehatzak ematen dizkigu: 1561-1562, tarte horretan baitzirudien Frantziak Alemaniaren bidea segitu behar zuela laster (ik. VI. kap.). Ispilukeria hutsa izan zen: higanotek inoiz ez zuten lortu gutxiengo batetik gora garatzea; euskaldunen artean, adibidez, jarraitzaile biziki gutxi izan zituzten, erregina Joanak egindako presioak eta ahaleginak handiak izan arren; Biarnon, aldiz, fermuki sustraitu zen. Baina ñabardurak ñabardura, higanotak gutxiengo hutsa izan baziren ere, gutxiengo boteretsua eta ondo antolatua izan zen, 36 urtetan zehar (1562tik 1598ra) zortzi erlijio-gerra antolatzeko gauza izan zena, Nantesko Ediktuaren bidez kontzientzia askatasuna eta eskubide politiko batzuen bermea lortu arte. Joanak protagonismo handia izan zuen lehen hiru gerretan, hirugarrenean bereziki.

Kontzientzia askatasuna. Hausnarketa bereziki interesgarriak plazaratzen dira liburu honetan gai horren harira. Adibidez, Roalckerren arabera garbi dago konexio bat dagoela *nafar auziaren* eta protestantismoaren artean, alegia, Antonio Bourbonentzat protestantismora hurbiltzea bere *etxearen* (zentzu feudalean) eskubideak eta indarra sendotzeko aukera paregabea zen. Eta, hartara, protestantismora hurbildu zen eta Frantziako jaun feudalen arteko botere-jokoan zeukan indarra biziki emendatu zen, besteak beste Filipe II. arekin zuzenean negoziatzea ahalbidetuz, edo Frantziako errege berri eta ahularen (Frantzisko II.a) babesle bezala agertuz. Aurrez aurre, Lorraine-Guise *etxea*, Frantziako nobleziaren beste fakzio indartsu bat gidatzen zuena eta, bere aldetik, katolizismo muturzalearen *karta* jokatzeko zuena. Erdian, Katalina de Medici, fakzioen arteko oreka zailari heldu nahian. Botere-joko horrek esplikatzen du, adibidez, Antonioren traiektozia pertsonal zalantzatia, beti katolizismo eta protestantismoaren artean dantzatuz, orain ezker, orain eskuin. Roelkerrentzat garbi dago Antonio Bourbon gorazale

oportunista bat besterik ez zela izan, sen politiko garbirik gabea gainera, bere etengabeko maniobren eta jirabiren etekinik eskuratzeko gaitasun bari-rik: 1560-62 abagunean katolizismo aldera jotzen du berriro eta Joanarekin, hots, bere emaztearekin, argi eta garbi apurtzen du, publikoki; dibortzioa ere mahaigaineratu omen zen tarteka, nahiz eta Bourbondarraren ustekabeko heriotzak prozesua moztu zuen. Zer zen, beraz, kontzientzia askatasuna protestanteen liderra izan zen Antonio Bourbon Nafarroako errege eta Frantziako Lehen Odol-Printzearentzat? Tresna politiko huts bat. Nafarroa bera ere ez omen zen askoz ere gehiago: pozik emango zizkion haren gaineko eskubide dinastikoak Filipe Espainiakoari, Milanen truke, jakina. Detaileak, liburuan bertan bila.

Zeren orain gatozen haren emazte Joanarengana, bere senarraren ifrentzua izan zena. Lehenengo eta behin, beti izan zuen bihotza eta burua Frantziako arazoetan murgilduta: *nafar auzia* beti egon zen bigarren mailan, inoiz ez zuen serioki hartu Filipe II.aren negoziatzea. Antonio Bourbonekin berarekin izan zuen ezkontza, neurri batean, bere burugogorkeriari zor zaio, aita (Henrike Albret, Nafarroako erregea) oso kontra jarri baitzen eta alabaren beraren deliberamendu irmoa eta Frantziako erregearen erabakimen dudagabea behartu zuten. Baina, paradoxak, ezkondu eta berehala Antoniok pozik bereganatu zuen bere aitagarrebaren joera *nafarzalea*, betiere botere-joko dinastikoen klabean ulertuta. Joanak, aldiz, erabakimen osoz protestantismoa besarkatu zuen, publikoki eta baldintzarik gabe, amak bere sasoiari (Margarita protestanteen babesle nabarmena izan zen, baina inoiz ez zuen azken urratsik eman) edo senarrak gero ez bezala. Roelkerrek ez du erabat baztertzen Joanaren hautu horretan egon zitekeen interes politikoa, baina garbi dago, funtsean, *konbertsio* baten aurrean gaudela. Alegia, Joanak bere kontzientziaren arabera jokatu zuen beti, unean uneko abantaila politikoei erreparatu gabe.

Beraz, Joana kontzientzia askatasunaren aldeko borrokalaria izan ote zen? Bai eta ez. Joanaren izaera, hautu politikoak eta botere-jokoak xehe-xehe aztertzen ditu Roelkerrek, orrialde gogoangarriak idatziz. Horra, adibidez, zer idazten duen hirugarren erlijio-gerraren deskateatzeaz Joanak izan zezakeen erantzukizunari buruz:

«For an historian, the responsibility is not easily placed. On September 25, 1568, the crown rescinded the Edict of January, which left the Huguenots with no legal protection whatever. If it is argued that this royal action was in retaliation [errepresalia] for the move to La Rochelle, it is also arguable that the Huguenot leaders had not as yet committed any aggressive act, merely the defensive withdrawal [erretirada] to the security of La Rochelle. *The fact that in the course of the religious wars political theories passed from the huguenot to the catholic side (and vice versa) indicates that ideas figured more generally as means rather than as ends* [enfasia nirea]. Each faction found plenty of material for polemics and undoubtedly there were many on both sides who believed their own propaganda. Jeanne should be classed among them. Her tendency to see all things as black or white makes it unlikely that she could have experienced the inner conflict she describes or played her subsequent role in the war unless completely convinced she was «justified» [kakotxak jatorrizkoan]». (306. or.)

Ezaguna da garai honetan erregearen (hots, jaun naturalaren) kontra errebelatzeko teoriak landu zirela, tiranizidioa bera justifikatzen zutenak (bide batez, Henrike III.a Nafarroakoa eta IV.a Frantziakoa, Joanaren semea, *atentatu* batean hil zuten 1610ean). Bada, Roelkeren arabera ez da komenigarria alderdi bakoitzaren *teoriei* kasu gehiegi egitea, propaganda baitzen funtsean. Baina jende askok sinesten zuen propaganda, Joanak berak, adibidez. Hortik, agian, bere mendeko lurraldeetan ezarri nahi izan zuen politika antikatoliko nabarmena, matxinada orokor bat eragin zuena (oso arrakastatsua euskaldunen artean).

Ildo berean, kurioso da protestantismoaren arazoaren azterketan sakontzea: *kontzientzia askatasuna* etengabe plazaratzen zen gaia zen, eta jendeak armak hartzen zituen horren alde, bai higanotek Frantziako errege katolikoaren aurka, zein, adibidez, Nafarroa Behereko eta Zuberoako euskaldunek (gehien-gehienak katolikoak) beren erregina protestantearen kontra. Sasoi berean, zer esanik ez, holandes protestanteek berdin egiten baitzuten beren errege katolikoaren kontra... eta abar. Hitzak, hitzak, hitzak. Berebiziko interesa dute Euskal Herriko *alderdi* katoliko errebeldearen liderra zen Karlos Lukuzekoaren (Charles de Luxe) eta bere erregina legitimoa zen Joana Albreten artean 1571ko abuztuaren eta abenduaren artean gurutzatu

zen gutuneria aztertzea (284.-287. or.). Nor zen kontzientzia askatasunaren aldelea eta nor tiranoa? Roelkerren jarrera garbia da: hitz hanpurusetatik haratago joan beharra dago, ekintzak epaituz. Ildo horretan, X. kapitulua («Queen and administrator») iruditzen zaigu liburuko interesgarria, bereziki gai horri dagokionez, hots, Joanaren jarrera tolerantzia erlijiosoaren auziaren aurrean. Zeren bietatik ikusi izan omen da historiografian: Joana tolerantziaren aitzindari eta eredu, edo Joana intolerantzia eta fanatismo protestantearen (katolikoa bezain galgarria) eredu. Roelkerren analisi xehea irakurtzen duena problemaren konplexutasunaz ezinbestean kargutuko delakoan nago, ez baita erraza mota horretako gai bati modu orekatuan bi hitzetan erantzutea. Detaileak, liburuan.

Eta amaituko dugu euskaldunentzat interes bitxiagoa duten gai pare bat aipatuz. Lehenik, Joanaren bizitzaren harremana Errenazimentuarekin, zinez baita Errenazimentuko erregina bat, ez bere ama Margarita bezainbat, agian (Joanak ez omen zuen dohainik literaturarako) baina bai, gutxienez, Elisabet Ingalaterrakoa beste, edo gehiago. Kontu honek aski trataera marginala du liburuan (politikan eta erlijioan zentratzen da) baina hala ere orrialde gogoangarriak ditu. Eta ildo beretik, zinez kurioa da Roelkerrek euskaldunei (oro har) edo nafarrei (zehazkiago) dedikatzen dizkien aipu apurrak. Gorago esan dugun legez, Joanaren ikusmira eta interesa Frantziako gortean zegoen, ez Donapaleun, ezta Pauen ere, nahiz eta Biarnok askoz ere leku handiagoa hartzen duen liburuan. Hori da behintzat Roelkerrek eskaintzen digun irudia, kasu batzuetan apur bat groteskoa suertatzen dena; honela, ez du arazorik biarnesa edo euskara *patois* gisa aipatzeko (egiten dizkien aipu bakanetan) edo Biarnoko *separatismoa* modu aski displizentean tratatzeko (xelebrekeriatzat); edo garaiko testuetan testualki agertzen denean jendea Biarnotik «Frantziara» joaten zela aipatzen denean, «Frantzia» hori kakotx artean emateko, hots, xelebrekeriatzat hartuz. *Nafar auxia*, jakina, gatazka diplomatiko hutsa da haren begietan, ondorio praktikorik apenas izan zuena; gure egileak inoiz ez du *Nafarroako Erresuma* oso serioztat hartzen (paradoxikoa bada ere). Roelker andrea amerikarra eta protestantea da, baina garbi dago frantses ikuspuntu jakobinoa goitik behera bereganatua duela, naturaltasun osoz. Azken detaile bat: Henrike Nafarroakoa, hots, Joanaren semea, sistematikoki aipatzen da «Henri de Bearn» bezala;

ez da gezurrezko deitura, jakina, baina askoz ere arruntagoa da «de Navarre» bezala aipatua ikustea nonahi.

Bai, euskaldunok aukera gutxi izango dugu liburu honetan ohorezko aipamenik edo justifikazio historizistarik ikusteko. Leizarragaren *Testamentu Berria* bera, behin bakarrik aipatzen da, eta Joanaren hizkuntz politika eredugarria (biarnesa Biarnoko legezko hizkuntza bakartzat hartzea, adibidez) bidenabar aipatzen da, inolako garrantzirik eman gabe. Baina, hala eta guztiz ere, euskaldunok zer ikasi handia dugu liburu honetan. Besteak beste, hau: gaur egun «Frantzia» hain garbiki mugatuta ikusten dugun garai honetan ez bezala, XVI. mendean bazirela lurralde batzuk hego-mendebaldean (Nafarroa, Biarno, Albret...) frantsestasunik batere gabe egon zirenak XVII. mendea ondo sartu arte (edo gehiago agian). Eta lurralde horien jabeak, ahal zuenean, buruz buru negoziatzen zuela Frantziako eta Espainiako erregeekin, bera ere *errege/erregina* baitzen finean. Ahal zuenean, jakina. Baina errakuntza handia da egungo estutuak eta errealitate politikoak besterik gabe XVI. mendera proiektatzea, eta horrek guztiontzat balio duen lezioa da, ez batzuentzat bakarrik.